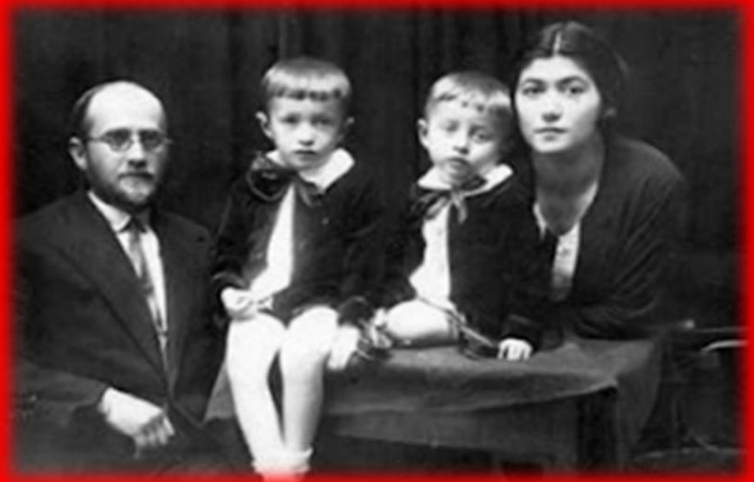

Михайло Гугор

Єврейські громади в історії Белза, Бібрки,
Бродів, Буська: **КРАХ** громад

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2023

Єврейські громади в історії Белза, Бібрки, Бродів, Буська: КРАХ громад

Белз¹

Белз, 1931, колекція Національної бібліотеки Польщі.

Джерело: www.polona.pl

2

Перша згадка про Белза знаходиться в «Повісті минулих літ».² 1030 р. київський князь Ярослав Мудрий відвоював місто у поляків. Белз незабаром став центром удільного князівства.

У XI-XVII століттях Белз був одним із найбільших міст Галицької Русі та столицею удільного Белзького князівства в 1170-1462 рр. Для його оборони було створено укріплені городища Угнів (на заході) та Варяж (на півночі).

1462 року поляками було ліквідовано Белзьке князівство і місто стало центром Белзького воєводства. У 1499 та 1502 роках його спалювали татарсько-турецькі війська.

---

¹ “Zydzi w Polsce”, Wydawnictwo Żydowskiego Instytutu Historycznego, Warszawa, 1966.; לקוטי חסידות בעלזא – Сборники «Хасидут Белза», Jerusalem, 1989-90.; Газета “פאלקס-שטימע”, Варшава, ПНР, 1973-74 гг.; Белзькі євреї [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://shtetlroutes.eu/uk/belz-putvnik/>; Белз: история еврейской общины. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://vnu4ka.livejournal.com/464922.html>

² Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

Через конкуренцію з боку міст, заснованих поляками (Рава-Руська, Жовква, Кристинополь) у XVIII столітті місто поступово втрачало політико-адміністративні функції та перетворювалося на містечко.

З 2001 р. Белз та його околиці за рішенням уряду України стали Державним історико-культурним заповідником «Княжий Белз».

Сьогодні це одне із найменших міст в Україні (на 2011 р. населення 2359 осіб).

Єврейська громада

Євреї селилися у Белзі з початку 15 ст. Спочатку вони займали район, званий Люблінське передмістя.

У 1550 року у місті проживало близько 200 євреїв, що у 32 будинках. У 1570 році у місті були збудовані дерев'яні синагога, міква, інші громадські будівлі.

У 1557 р. євреям було заборонено займатися торгівлею спиртними напоями. У 1616 р. в Белзі було 29 єврейських будинків.

У травні 1665 р. магістрат Белза уклав з громадою договір, згідно з яким на євреїв поширювалися всі права та вільності за умови сплати ними державних та міських податей. З цього часу активні у підприємництві євреї заселили також площу Ринок, центральну частину міста.

Белзький рабин Аарон Рокеах (в центрі) в Марієнбаді, 1937 р.³

У 1816 р. Белз став одним із центрів хасидизму та резиденцією хасидської династії, однією з найзначніших у Галичині. Засновник династії Соломон Рокеах в 1843 будує величну синагогу за вже канонічним на той час

³[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ju.org.ua/ru/holocaust/856.html>

зразком оборонних синагог 16-17 ст., хоча потреба в таких захисних спорудах давно відпала. На жаль, 1943 р. її було знищено нацистами, але белзькі хасиди відновили збільшену копію цієї синагоги в Єрусалимі. Синагога белзьких хасидів – одна з найбільших (якщо не найбільша) в Ізраїлі.

До середини XIX століття в населенні міста переважали русини, а євреї та поляки становили приблизно по 20% чисельності. Але вже 1859 р. 1783 єврея становили 51% від населення міста.

Єврей з Белза, якого поліцай заставляє нищити єврейські могили на цвинтарі.

У 1910 р. у місті було 3625 євреїв, 1600 українців та 900 поляків. Основним заняттям євреїв Белза була торгівля сільгосппродуктами.

У 1914–1915 рр. місто зайняли російські війська; Белз увійшов до складу Галицько-буковинського генерал-губернаторства. В ході військових дій місто зазнало значних руйнувань. Уже у перші дні окупації російські війська спалили майже всі єврейські будинки на Ринку та прилеглих вулицях. Від молитовного дому «Ішре Лев» залишилися лише спалені стіни; третину стін бейт га-мідрашу та Талмуд-Тори було знищено, а у Великій синагозі протягом 1916–1918 років містився австрійський військовий шпиталь. Після розпаду Австро-Угорщини у 1918 р.

Белз недовго був центром повіту у складі ЗУНР, а у 1919 р. увійшов до складу Польщі.

У 1920-1930 рр. у Белзі активно діяла сіоністська організація, завдяки чому частина хасидів репатріювалася до Палестини.

Незабаром після початку Другої світової війни у вересні 1939 р. місто було зайняте радянською армією. Між відходом польської армії та приходом червоної у місті було створено єврейську самооборону.

За угодою між Радянським Союзом та Німеччиною у жовтні 1939 р. радянські війська залишили Белз. Майже все єврейське населення залишило місто. Белз був окупований німецькою армією.

Окупаційна влада зігнала в Белз євреїв із найближчих населених пунктів. Було створено єврейський робітничий табір.

2 червня 1942 р. з Белза до Собібору було депортовано близько тисячі євреїв. Решта євреїв було загнано до трудового табору на сільгоспроботи. Після збирання врожаю у вересні їх усіх – близько 500 осіб – теж відправили до Собібору. Усіх їх було знищено.

У 1945 р. в Белз повернулися 220 євреїв, у т. ч. 10, які ховалися в 1939-44 в лісах. Після війни майже всі вони емігрували з Радянського Союзу як громадяни Польщі, а потім у 1946 році більшість з них покинула Польщу. Наприкінці 1990-х років майже всі з євреїв Белза, що залишилися і приїхали з інших місць, репатріювалися в Ізраїль або поїхали в інші країни.

Синагога

Велика синагога в Белзі, знищена під час Другої світової війни, 1907 р.

У 1839–1845 рр. на новому місці постала нова мурована синагога, а 1849 р. поблизу неї збудовано бейт га-мідраш. Ініціатором будівництва найімовірніше був раббі Шалом Роках.

Із будівництвом синагоги пов'язана одна легенда. Раббі Шалом разом із двома друзями дали обітницю не спати протягом тисячі ночей і присвятити їх вивченню Тори.

Після кількох сотень ночей друзі зійшли з дистанції, але раббі Шалом Роках виконав обітницю до кінця. В останню ніч із тисячі йому явився пророк Ілля, і вони разом вивчали Тору до самого ранку. Пророк посвятив Шалому в усі деталі та тонкощі єврейського храму і рабі Шолом Роках пообіцяв, що він неодмінно побудує синагогу саме так, як його навчив

пророк Ілля. Раббі Шалом особисто працював на будівництві протягом усіх 15 років.

Висока, кам'яна будівля з товстими стінами завширшки в понад один метр стилем нагадувала оборонну синагогу із Жовкви. Прямокутна у плані, вона містила близьку до квадратної молитовну залу, передсінок та бабинці. Висока будівля була увінчана золотистими мідними кулями. Синагога мала чудову акустику і могла помістити навіть 5000 осіб.

Белз, Велика синагога. Протягом 1916-1918 років містився австрійський військовий шпиталь.

6

З усіх єврейських будівель зберігся тільки будинок з догляду за літніми людьми товариства «Ішре Лев»⁴

⁴[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://shtetlroutes.eu/uk/oksana-boiko-solomon-rokakh/>; <https://myshtetl.org/lvovskaja/belz.html>

4 тисяч хасидів-прочан прибули до містечка Белз. Вони здійснили паломництво до могил трьох чудотворних рабинів-цадиків, які там поховані. Це перша масова проща хасидів у Белз за всі роки незалежності України. Белз, 2022 р.⁵

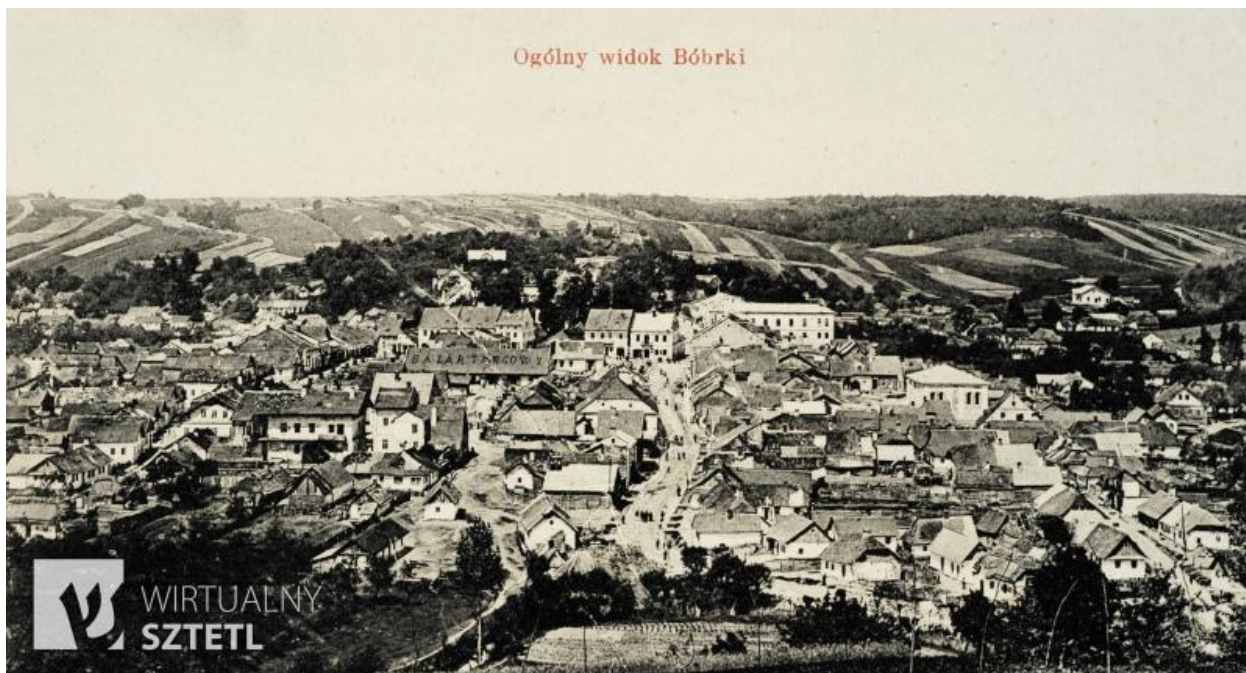
Євреї-хасиди моляться на єврейському кладовищі, де поховані чудотворний хасидський цадик Шломо Рокеах і його сім'я. Белз, 2013 р.⁶

⁵URL: <https://m.day.kyiv.ua/ru/photo/v-belze-molilis-evrei-so-vsego-mira/> (дата звернення: 07.02.2023).

⁶URL: <https://vnu4ka.livejournal.com/464922.html/> (дата звернення: 07.02.2023).

Бібрка⁷

Бібрка, загальний вид. 1905 р.⁸

Бібрка – місто, центр Бібрської міської об'єднаної територіальної громади Львівського району Львівської області. Знаходиться в 36 км від районного та обласного центру, міста Львова. Розташоване на річці Боберка, на шляху з Бібрки до Рогатина.

Майже на півстоліття давнішою від Львова є перша писемна згадка про містечко Бібрка, яка припадає на 1211 р. Вона міститься у Галицько-Волинському літописі⁹ при описі війни за галицьку спадщину після смерті Романа Мстиславовича.

Своєю назвою містечко завдячує бобрам, які заселяли мочари в долині річки Боберки. Тварина і досі є символом міста та зображена на гербі.

Бібрка отримала Магдебурзьке право на чверть століття раніше, ніж сучасна столиця України Київ 17 травня 1469 року.

Після включення Галичини до складу Австрійської монархії Габсбургів офіційна назва містечка звучала у реєстрах як «Prachnik».

---

⁷ Меморіальна книга Бойберке. Переклад Le-sekher kehilat Bobrka u-benoteha /За редакцією доктора Шараги Фейвел Каллай. – Єрусалим, Sivan Press, 1964 (координатор проекту Беверлі Шустер Бейман). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/bobrka/bobrka.html/> (дата звернення: 05.02.2023).; Бібрка / Я. М. Царик // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. URL: <https://esu.com.ua/article-39830/> (дата звернення: 05.02.2023).

⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie / polona.pl. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/103385-bobrka-widok-ogolny>

⁹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit22.htm>

Єврейська громада в історії Бібрки¹⁰

Ймовірно, перші євреї прибули до Бібрки вже в п'ятнадцятому столітті. Єврейські платники податків згадуються в документах 1625 і 1661 років. У 1717 р. місцеві євреї платили податок у розмірі 473 злотих. У 1765 р. в Бібріці жили 713 євреїв, відомо про 71 єврейських будинків і 219 християнських.

У 1710 році в Бібріці народився відомий єврейський вчений і письменник Ізраїль Бен Моше Халеві з Замостя (1710-1772). Він навчався в Замості, і деякий час жив у Берліні, де він був одним з вчителів відомого єврейського філософа, вчителя Мойсея Мендельсона. Повернувшись з Берліна, він жив у Бродях, на той час центрі єврейського життя. Він був одним з перших авторів, які у своїх творах пропагували ідеї єврейського Просвітництва – Гаскали. У своїх працях робив особливий акцент на математиці, вважаючи, що це допоможе в розумінні Талмуду.

Організація «Tzeirie Mizrachi» в Бібріці

У другій половині вісімнадцятого століття рабином у Бібріці був раббі Сімхе бен Яков з Бібрки (Rabbi Simche ben Yaacov mi-Boiberke). Його батько був рабином у Львові.

¹⁰Le-zekher kehilat Bobrka u-benoteha (Boiberke memorial book), red. Sh. Kallay, Jerusalem 1964. URL: <http://www.jewishgen.org/yizkor/bobrka/bob007e.html#page11//> (дата звернення 05.02.2023).; Krugłow A. I., *Bobrka*, [w:] *Holokost na teritorii SSSR. Encyklopedia*, red. I. A. Altman, Moskwa 2009, s. 90.; *Historia społeczności* <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/885-bobrka/99-historia-spoleczności/137114-historia-spoleczności>; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/bobrka//>(дата звернення 05.02.2023).; Возняк Т. Бібрка // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С. 160-163. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use-svit_Halychyny.pdf?/ (дата звернення 06.02. 2023).

В результаті першого розділу Польщі, в 1772, Бібрка стала частиною Австрійської імперії. Під час правління імператора Йосифа II влада прагнула до нормалізації економічного та правового статусу євреїв. Були зроблені спроби розселення євреїв. Незабаром організували сільськогосподарську колонію, в якій проживало 69 єврейських сімей з брежанської поліцейської дільниці, в тому числі 8 сімей з Бібрки.

Єврейська школа «Тарбот» у Бібріці

Австрійські власті намагалися асимілювати євреїв. Їм було заборонено носити традиційний одяг, було наказано говорити німецькою, євреї повинні були взяти німецькі імена. Було введено обов'язкове шкільне навчання для єврейських дітей. Спочатку правил не дотримувалися, що змусило владу зробити їх більш суворими.

**Рабин Бін'ямін Зев
Галер, рабин Бібріки.**

Німецькі школи стали відкриватися, особливо для євреїв. Єврейські діти не могли отримати хедер, якщо не показали сертифікат, що підтверджує викладання німецької мови в школі. Подальші правила були ще більш радикальними. Єврей міг одружуватися або навчатися, провадити торгівлю тільки по пред'явленні довідки, що він навчався у німецькій школі чи вивчав німецьку мову в домашніх умовах. У Львові створили спеціальний семінар для єврейських вчителів, який підтримувався з єврейських податків. Німецько-світська школа діяла в Бібріці в 1786-1805рр.

Згідно з книгою доказовою в 1851р. в Бібріці діяло вже дві синагоги. Сильний вплив у

Бібрці мали хасиди, особливо хасидської династії раббі Меїр і рабина Брандвайн.

У 1859 у Бібрці проживало 2817 осіб, з яких 1778 були євреї. У тому ж році, австрійська влада дозволяє євреям мешкати на селі і вони розселюються довкола Бібрки.

З ініціативи спадкоємця Іполита Чайковського в Бібрці відкрилася швейна фабрика Вайс Гофа (Weiss Hoff). На поч. 19 ст. майже всі ткачі в місті були євреями. Тканини з Бібрки славилися своєю якістю й продавалися у Відні та Гданську. Бібрецькі євреї займалися торгівлею, ремеслами, перевезеннями.

У 1868 році євреї в Галичині були рівні з точки зору громадянських прав з іншими верствами населення, і з тих пір мали своє представництво у міській раді.

Молодіжна група «Shomer Hatzier» у Бібрці

На виборах до міської ради 1868 р. було обрано 24 радних. З них 10 римо-католиків, 7 греко-католиків і 8 євреїв. Тобто всі громади були представлені справедливо. Головою кагалу 1890 р. був Авраам Дугі Левінсон (Abraham Dugie Lewinsohn) а рабином раббі Сімхе Вітелес (Rabbi Simche Witeles). Після нього – раббі Беньямін Галер (Rabbi Benjamin Galer).

1898 р. у Бібрці народився відомий ботанік Міхаель Зогарі (Michael Zohary, 1898-1983). 1920 р. він емігрував до Ерец Ізраель, працював у Єрусалимському єврейському університеті. Як ботанік, який досліджував флору Близького Сходу, опублікував понад 100 наукових робіт. 1952 р. стає

професором, а 1954 р. отримує ізраїльську премію за досягнення в царині науки.

У 1880 в Бібрці було 4391 жителів, у тому числі 1480 євреїв. Десять років по тому євреїв у Бібрці було вже 2395 євреїв.

Першими єврейськими юристами, які оселилися в Бібрці, були: д-р Кахане, доктор Діамант і доктор Розенталь. Пізніше переїхав сюди також д-р Авраам Шренцель, і до першої світової війни жив у Бібрці д-р Девід Ротфельд (Rothfeld).

Родина Доперманів: Хава, Роза, Фріда, Іцхак. Бібрка, 1900 р.

В Бібрці. активними були два сіоністські активісти: Мечел Matizes і Шмуель Schleider. Тоді ж відбулася реєстрація групи організації збору для єврейського поселення в Палестині.

З появою на політичній сцені Теодора Герцля в Бібрці також була заснована перша сіоністська організація під назвою "Achawat Ціон", першим президентом якої був Шмуель Schleider.

Найбільше євреїв мешкало у Бібрці 1910 р., коли з 5 628 мешканців 2 502 були євреями. В штетлі діяли дві релігійні гебррейські школи – єшиви. І крім Великої синагоги – бет кнессет ще 6 молитовних домів та бет мідраш. З 1901 по 1914 р. головою громади був Давид Голандер (David Hollander).

Перша світова війна¹¹

На початку серпня 1914 р. муніципальний поліцейський Бібрки ходив по всьому місту і барабанив про початок війни, зокрема оголошував

---

¹¹ За спогадами євреїв С.П. Каллая, Сема Маркуса, Мордехая Галера /Меморіальна книга Бойберке. Переклад Le-sekher kehilat Bobrka u-benoteha /За редакцією доктора Шараги Фейвел Каллай. – Єрусалим, Sivan Press, 1964 (координатор проекту Беверлі Шустер Бейман). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/bobrka/bobrka.html//> (дата звернення: 06.02.2023).

повідомлення від Франца-Йосифа I про загальну мобілізацію у зв'язку з убивством коронного принца Франца Фердинанда в Сараєво. З кожного будинку забирали призовників, із деяких навіть 2-3. Влада конфісковувала коней у русинів. Загони австрійських солдатів марширували вулицями. За деякий час до міста повернулися поранені, дехто взагалі не повернувся. Школи міста використовували як військові госпіталі.

На початку вересня до Бібрки вторглася російська армія. Росіяни грабували, гвалтували, палили. Вони упереджено ставилися до євреїв, називаючи їх «австрійськими шпигунами». Багато з євреїв закрили свої будинки, а майно залишили в підвалах. Зібравши необхідні речі, залишили на певний час місто. По поверненні застали свої помешкання спаленими і зруйнованими. Більша частина жителів утекла за межі Бібрки. Деякі емігрували до Угорщини, Чехії, Моравії. США, дехто навіть до Відня.

Солдати російської армії спалили багато єврейських будинків і синагог. Велика синагога не була спалена. Євреїв звинуватили у спробі отруєння криниць, деяких навіть засудили до смертної кари. Рабин Ейзек Ландер зібрав навколо себе свою громаду і промовляв для них сповідальну молитву перед смертю. Саме він урятував решту євреїв, запропонувавши росіянам, що питимуть цю воду, і саме так зробили.

Після боїв залишилося десятки тіл загиблих солдатів, які цілими днями лежали на полях. Через це почалися епідемії – спочатку дизентерія, потім тиф, а згодом і холера. Не було ні ліків, ні медиків, почався голод.

Під час польсько-української війни 1918-1919 єврейська громада організувала свої власні поліцейські сили для оборони житлових кварталів.

Після Першої світової війни, в результаті епідемії і руйнівних воєн, єврейське населення в Бібрці дуже скоротилося. У 1921 році було всього 1480 бібрських євреїв.

Гетто

Під час радянської окупації (1939-1941) було розпущено єврейські установи, заборонили політичну діяльність. У результаті обмежень, накладених на приватні компанії, також погіршилось економічне становище євреїв.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз нацисти увійшли в Бібрку 1 липня 1941 р. Місто належало Львівському округу Галичини. У Бібрці була жандармерія, поліція, кримінальна та українська поліція.

І вже 2 липня, за свідченнями очевидців, у місті відбулися погроми єврейських домів, під час яких загинуло багато людей. 10 липня в Бібрці сформували юденрат і єврейську поліцію. Всім євреям, яким виповнилося 14, відразу ж наказали зареєструватися й виконувати примусові роботи.

Сімя Шульстер, 1903 р.

Орі Карти і родина, 1932 р.

У серпні почалося переселення в Бібрку єврейського населення з ближніх сіл, а також зі сіл Щирець (180 осіб) і Нові Стрелища (1252 осіб).

Кількість євреїв, які проживали в містечку (разом із переселенцями), у той час складала 3200 осіб. Наприкінці 1941-го невелику групу єврейських робітників відіслали в трудовий табір у село Куровичі.

12 серпня 1942 року приблизно 200 людей вбили, а 1260 відправили в табір смерті Белжець. Серед вбитих були всі єврейські лікарі.

Старожили свідчили, що офіційно 1 грудня 1942-го нацисти створили Бібрське гетто. Проте, очевидно, його творили поступово. 8 грудня частина в'язнів спробували втекти, проте їх зловили та вбили. У різний час на території гетто перебували близько 3600 євреїв – з міста і довколишніх сіл. 300 осіб там померли від голоду й хвороб.

Очевидці розповідають, що у всіх будинках на ринковій площі вікна й двері були забиті дошками, аби євреї не могли виходити в центр міста. Гетто охоплювало територію між обидвома синагогами, а з боку ріки було відгороджене дерев'яними щитами. Всі єврейські хати на вулиці навпроти були спалені або зруйновані. Нині ще є люди, які пам'ятають, що територія гетто зі сходу тягнулася аж до колишньої міської лазні.

13 квітня 1943 року гетто ліквідували. Тоді, за різними даними, між хутором Черемхів і селом Волове розстріляли 1070 або 1200 євреїв. Кільком сотням людей вдалося втекти з місця розстрілу, але майже всіх їх зловили та вбили.

“Я жила на Восіллю (нині вул. Слюсарська, 6), – згадує Дарія Бойко (1933 р.н.), жила поряд із гетто, – мій батько – Бойко Йосиф Семенович (1903 р.н.) – був столяром, разом із сім'єю сестри мав невеликий магазин і мешкав у триповерховому будинку поблизу синагоги. Поруч із нами жила сім'я Охримовичів. Вуличку, яка веде від нашого дому до нинішнього Кобзаревого майдану, називали Бойковою вулицею (або Бойковою горою).

Нашими сусідами були євреї Белер, Шімсон, Вайсман, Говда. Ближче від нас жив Белер, до магазину якого ми, маленькі діти, бігали купувати газовану воду – називали “содову воду”. Весь центр міста, де сьогодні парк,

був забудований єврейськими магазинами. Були будівельні крамниці, продуктові, мануфактурні. У магазинах часто давали товар у борг.

У центрі також жив єврей – годинниковий майстер. Пам'ятаю ще зубного лікаря, який працював навіть тоді, коли вже було гетто. У підвалах будинків, на нинішній площі Національного Відродження, продавали молочні продукти.

Пам'ятаю, було дві синагоги – чоловіча й жіноча. Вхід до синагоги був унизу, як до пивниці. Українці жили з євреями у згоді. А коли прийшли німці, спочатку заборонили євреям виходити у центр міста. Усіх їх змушували носити пов'язки з зіркою Давида. Також такий знак треба було повісити на єврейський будинок. Потім почали звозити євреїв з ближніх сіл і селити в єврейських будинках. Пам'ятаю таке заселення на вулиці Пекарській.

Коли німці робили гетто, нас відділили дерев'яними щитами – ніби плотом. За тим парканом євреї голодували, навіть пухли з голоду. Один раз комусь вдалося відхилити штахету в тому плоті.

До нас прибігла сусідка єврейка – з родини Белерів, просила дати поїсти. Мама прийняла її, хоча дуже боялася – німці грозили розстрілом за поміч жидам. Приходила вона ще раз: “Пані Бойчихо, дайте поїсти”.

Мама впустила її до хати. Я в той час бавилася на вулиці й побачила гестапівця. Я хутко забігла до хати й попередила маму. Мамі від пережиття стерпли ноги, майже їх не відчувала.

Мама сховала єврейку Белер в підвалі. Гестапівець зайшов до нашого магазину, вибрав нитки для вишиття (певно, для коханки) й пішов. Німці не платили, брали, що їм потрібно.

Якось уночі ми почули запах диму і бензину. Підпалювали єврейські будинки, підпалили синагогу. То був Великдень 1943 року. Євреїв виводили з будинків і забирали на розстріл. Пам'ятаю, як горіли будинки, й жінки бігли на горища. Потім, коли вогонь досягнув даху, вони скакали вниз. Гестапівці стріляли в них і вбивали.

Коли забирали пана Белера, він сказав моєму татові: “Йосиф, прощай! Нами розчинять, а вами замісять”. Після цього єврейські дома залишились пустими, розграбованими, деякі спалили до тла. Наш дім зберігся, ще з тих часів є будинок напроти нашої вулиці. Божниця згоріла. Пам'ятаю, там був образ Мадонни. Ми, діти, ходили дивитися після того погрому”¹²

Після 1944 р. до Бібрки повернулося близько 40 євреїв.

“Питаєте, пані, про жидів, спитайте, пані, про нас, бо то були наші жиди”, – сказав селянин О. Каричорт на запитання про події, пов'язані з євреями, пише Жанна Ковба у книзі “Людяність у безодні пекла”.

¹² Анна Герич, Оксана Довгаль. 77 років тому у Бібрці ліквідували гетто. URL: <https://photo-lviv.in.ua/77-rokiv-tomu-u-bibrtsi-likviduvaly-getto/>(датазвернення: 05.02.2023).

На Бібреччині українці, поляки і євреї жили разом століттями, тому геноцид був трагедією для всіх. До Другої світової війни Бібрка була мультикультурним містечком.

Синагога

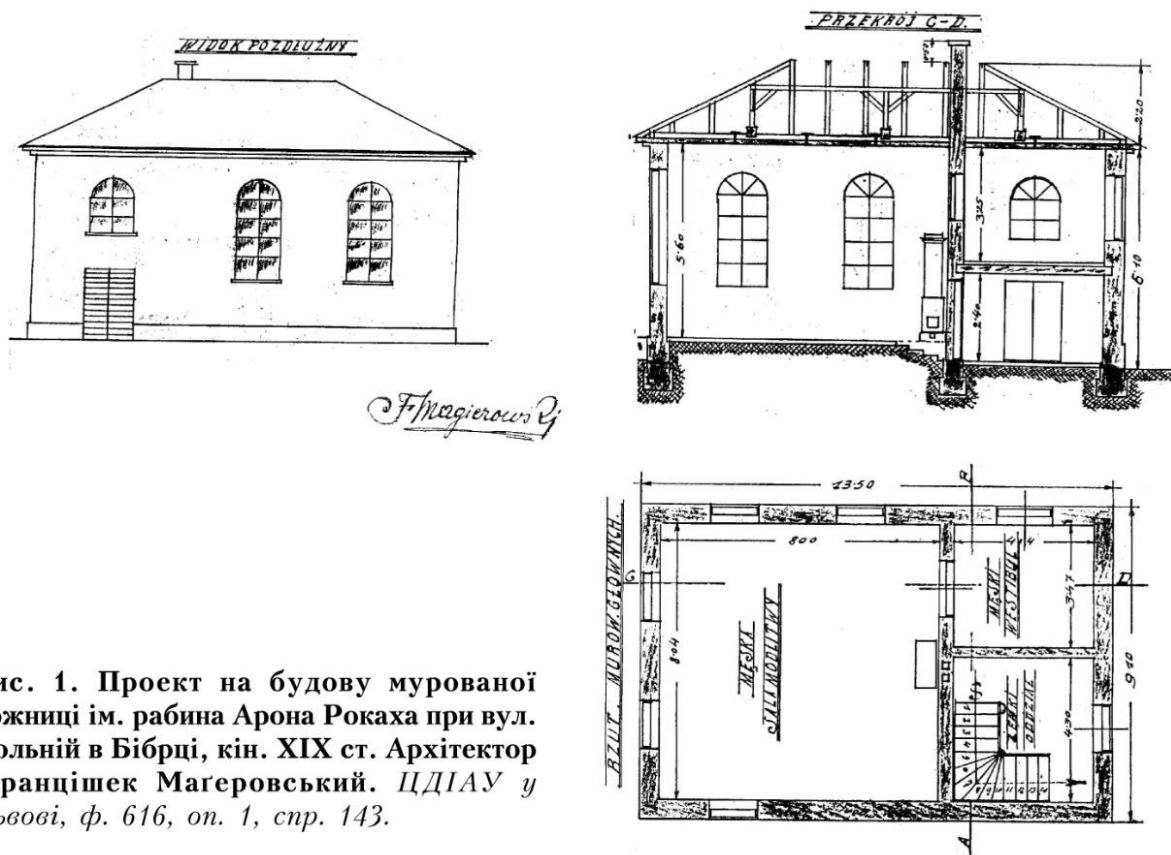

Рис. 1. Проект на будову мурованої божниці ім. рабина Арона Рокаха при вул. Польній в Бібрці, кін. XIX ст. Архітектор Францішек Магеровський. ЦДІАУ у Львові, ф. 616, оп. 1, спр. 143.

У місті збереглися залишки двох синагог. Одна, так звана Велика синагога, збудована у 1821 році. Вона розташована у центральній частині міста, на північ від ринкової площі.

На північ від ринкової площі і на схід від Великої синагоги розташована божниця, яку збудували у середині XIX століття. На захід від центру міста, коло мосту був кіркут XVIII століття, на якому залишилося близько 20 мацев. Згідно з доказовою книгою, 1851 року в Бібрці діяло дві синагоги.

Після війни будівля служила продовольчим складом. В даний час залишається в руїнах. Святиня Тори, Біма, а також картини та прикраси не збережено.

Велика синагога. В радянські часи тут був кінотеатр.¹³
Фото Романа Маленкова

Руїни Великої синагога, 2019 рік.¹⁴

¹³ URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/bibrka/> (дата звернення: 06.02.2023).

¹⁴ URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/5983?ref=art&nid=83078/> (дата звернення: 06.02.2023).

Цвинтар

Єврейський цвинтар в Бібрці. Фото кінця ХІХ століття

«У 1962 році в Бібрці, як здається, вже не лишилося ні одного жида (то тепер кажуть «євреї», раніше в Бібрці казали тільки «жиди»). А жидівський цвинтар був багатий – мав могутні гранітні плити на надгробках. Він був там де УІІ, під горою. Радянська влада знищила той цвинтар у 1962 році.

Надгробки познімали й вивезли до Львова. Кажуть, що їх потім багато знаходили, як руйнували у Львові пам'ятник Леніну, в його фундаменті.

Тоді якраз на вулиці Івана Франка у Бібрці будували автостанцію. Увесь верхній шар ґрунту з жидівського цвинтаря вивезли на плац тої майбутньої автостанції й зарівняли екскаватором. Боже, разом з людськими рештками. Не раз потім бачили, як діти коло будови бавляться людськими кістками.

Та що діти не раз і дорослі навідувалися туди. Ходили, цінками ворушили ґрунт: шукали золотих коронок.

Потім, що залишилося від людських решток, зібрали в одне місце на території автостанції, та й зробили над ними малу капличку. Отець Микола її освятив. Капличка там і зараз мусить бути. Приїздили люди з Ізраїлю, то приходили туди».¹⁵

---

¹⁵ Спогади мешканки Бібрки Люби Миколаївни Теодорович (†2012). Як було знищено жидівський цвинтар у Бібрці. URL: bibrka-city.in.ua/bibrka-evreiska/ (дата звернення: 04.02.2023).

Територія колишнього єврейського цвинтаря, 2019р.

Броди¹⁶

Перша письмова згадка про Броди – 1084 рік у «Повчанні» Володимира Мономаха¹⁷ Населений пункт знаходився на кордоні Галицького та Волинського князівств.

У 1441 р. переходить до польського шляхтича Яна Сенінського. З 1511 належить Кам'янецькому – подільським воєводам. У 1584 р. Броди купує Станіслав Жолкевський – белзький воєвода. Він отримав від короля Стефана Баторія право на заснування міста з магдебурзьким правом та заснував місто Любич (на честь фамільного герба). Але назва міста Любич не прижилася і менш як через 10 років місто знову називають Броди.

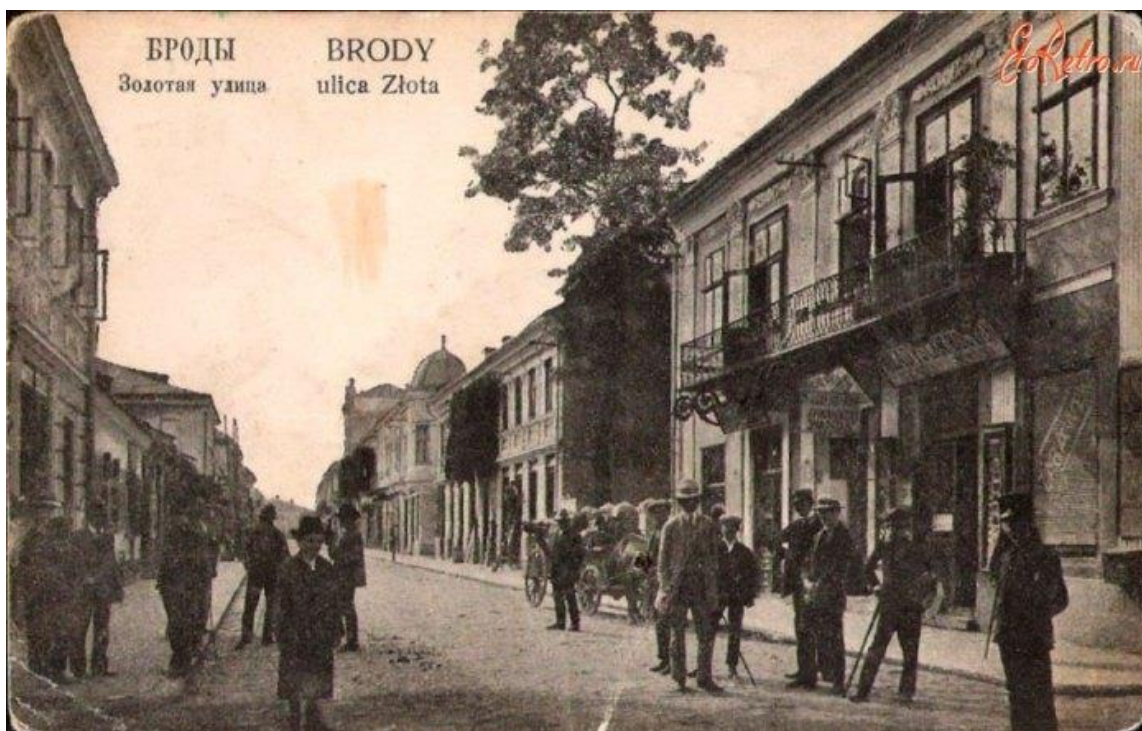
---

¹⁶ Натан Міхаель Гелбер «Історія євреїв Бродів, 1584-1943» (івр. Toldot jehudej Brodi, 1584-1943, Єрусалим, 1955.; Я. Д. Исаевич, А. Г. Кержнер. Гельбер Натан-Михаэль // Энциклопедия Современной Украины: энциклопедия [электронная версия] / ред.: И. М. Дзюба, А. И. Жуковский, М. Г. Железняк и др.; НАН Украины, НОШ. Киев: Институт энциклопедических исследований НАН Украины, 2007. Т. 7. URL [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-25547>; Бродівський р-нм. Броди гетто, табір примусової праці для євреїв ДАРФ, ф.Р-7021, оп.67, спр.80, арк. 82.; <http://kehilalinks.jewishgen.org/Brody/brody.htm>

¹⁷ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

У 1629 р. від Жолкевських Броди переходять до Станіслава Конецпольського, який у 1631 р. обіймає посаду великого гетьмана коронного Речі Посполитої та перетворює Броди на свою резиденцію. За проектом французького інженера де Боплана Броди перетворюються на місто-фортецю. Планування було здійснено за планом «ідеального міста». Броди оточував земляний оборонний вал краплеподібної форми з десятьма бастіонами. Оборонну систему міста увінчував Бродський замок (збудований за новоландською системою), розташований на західній околиці міста. Замок має форму п'ятикутника з бастіонами на кутах.

Броди, вулиця Золота, 1915 рік.¹⁸

Після поділу Польщі Броди відійшли до Австрії. З 1779 по 1880 р. Броди мали статус «вільного торгового міста». Це було друге за значенням (після Львова) місто Галичини.

---

¹⁸За свою історію вулиця декілька разів змінювала свою назву. Так у XVII-XIX столітті – Золота, наприкінці XIX – початку XX століть – Стефанії (є також згадки про Франц Йосифгассе), на честь Стефанії Бельгійської, дружини кронпринца Австрії Рудольфа, ім'ям якого було названо гімназію, що знаходилася тоді в кінці вулиці. На початку XX століття перейменована на вулицю Золоту, через те, що на цій вулиці мешкали найзаможніші люди міста – переважно юдеї. У 1920-1930-х роках – вулиця Уланів Креховецьких, на честь польського уланського полку, який 1917 року відзначився в битві з австро-угорськими військами біля с. Крихівці, під час німецької окупації – Адольф Гітлерштрассе, а від 1944 року іменувалася вулицею Леніна. 1991 року рішенням Бродівської міської Ради народних депутатів повернуто історичну назву – вулиця Золота. Центр міської історії центрально-східної Європи Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uma.lvivcenter.org/uk/about>; Фотографії старого Львова. Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-brodiv-u-18-tsikavyh-staryh-fotohrafyah/>

У 1826 р. у місті проживало 16 315 євреїв (89% населення), у 1880 р. - 15 316 євреїв (76,3% населення міста), у 1921 р., за даними польського перепису, у Бродях було 7202 євреї (66 3%).

За даними останнього польського перепису, що відбувся 1931 р., в Бродях проживало 17904 ос., з них поляків – 8031 (44,9%), українців – 3548 (19,8%), євреїв – 6266 (35%), інших – 59 (0,3%); за віросповіданням: римокатоликів – 5083 (28,4%), греко-католиків – 4390 (24,5%), юдеїв — 8288 (46,3%), інших релігій – 142 (0,8%).¹⁹

У 1847 році відкрили єврейську народну школу, директором якої впродовж багатьох років став відомий педагог Леопольд Герцель. Він також викладав релігію в гімназії у 1907-1908 роках. У цей час з-поміж 688 учнів у школі навчалося 273 єврейських дітей.

Бронзове погруддя Йозефу Роту у Бродях. У цій гімназії він навчався. 2019 р. Фото: Михайла Шишки.

Періодичні видання: "Хе-Халуц" (Піонер) – періодичне видання, яке виходило в Бродях в 1852-1889 роках. Друковане івритом. Видавець – Йошуа Хешель Шорр; «Іврі Анохі» – тижневик, що виходив в Бродях в 1865-1890 роках. Видавці — Барух і Яків Вебер.

У Бродях працювало Похоронне Братство "Хесед ЕВ-Емет" і різні єврейські асоціації Ал. Кімхе де Піща і Малбіщ Арумім.

У Бродях було декілька політичних партій, а також існували різні сіоністичні організації, засновані на початку ХХ століття.

¹⁹ Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

У Бродях народився відомий австрійський письменник єврейського походження Йозеф Рот. Ще у бродівській гімназії Рот вивчив українську мову, яку він використовував і в німецькомовних творах. «Марш Радецького» має кілька українських персонажів. Українські села описано з глибокою любов'ю, Рот навіть використовує кілька цитат українською мовою, цитує українські пісні (у перекладі на німецьку). Коли головний герой, Карл Йозеф Тротта, вмирає під Золочевом, він відповідає молитвам свого українського підрозділу, підбираючи українські слова: «Славимо Ісуса Христа!».²⁰

Єврейський цвинтар

1831 р. у зв'язку із поширенням у краї епідемії холери, австрійська влада змусила місцевих юдеїв закласти новий, третій за рахунком цвинтар, на значній віддалі від міста. Відповідно, юдеї придбали ділянку за два кілометри на північ від центральної частини Бродів, в урочищі Вапельня, що тоді належала до підміського села Малі Фільварки. Новий юдейський цвинтар діяв понад 110 років аж до часів Голокосту.

Єврейський цвинтар в Бродях. Фото Романа Захарії.

Новий юдейський цвинтар у Бродях має форму дещо неправильного прямокутника, який буквально вривається в розташований із заходу та півночі лісовий масив. Розміри пам'ятки приблизно сягають: зі сходу на захід 500 м, а з півдня на північ – 150 м. Правда, територія цвинтаря так і не була повністю використана, тому регулярні поховання тягнуться зі сходу на захід

---

²⁰Ми пам'ятаємо. Йозеф Рот [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zaxid.net/mi_pamyatayemo_yozef_rot_n1082480

лише на відстані близько 350 м. Загальна площа території об'єкта становить близько 8 га, а ділянки з регулярними похованнями трохи більше, ніж 6 га, тобто понад 75 % загальної площі. За проведеними дослідженнями вияснили, що на кладовищі є більше 8000 поховань, з них цілих неушкоджених стел – 5477.²¹

На захід від цвинтаря у 1994 р. був відкритий пам'ятник жертвам Голокосту роботи відомого львівського художника та скульптора, вихідця з Брідщини Едуарда Бучинського.

Наказом Міністерства культури від 28.11.2013 р. № 1224 об'єкт було включено до державного реєстру Пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення.

**На мацеві написано: «Здійснила подорож в
Ерец Ізраель і повернулася»²²**

Синагога²³

Перші згадки про дерев'яну синагогу в Бродях відносяться до кінця XVI ст. Через часті пожежі заможна єврейська громада міста вирішила збудувати муровану синагогу. У 1742 році було розпочато будівництво. Наріжний камінь під "Велику" синагогу заклав Іцхак Горовіц, син Якова Горовіца з Болехова, а кошти на її спорудження дав Яков Іцкович, син Іцхака Круківера. Збудована синагога була майже квадратною в плані спорудою оборонного типу (отвори в її аттику були свого роду амбразурами). Головний молитовний зал був оточений нижчими прибудовами з півдня, заходу та півночі.

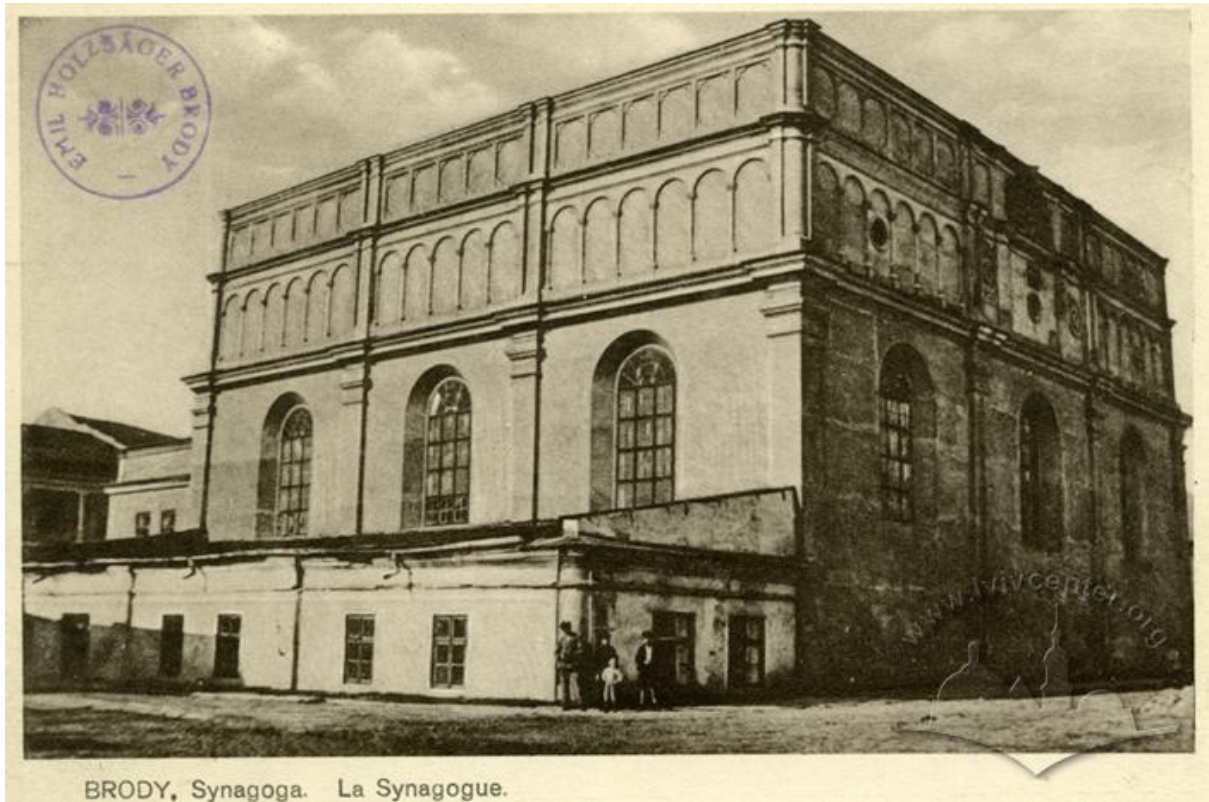
²¹ Таємниці старовинних мацев. Нове єврейське кладовище, м. Броди. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.jewishheritage.org.ua

²² [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://myshtetl.org/lvovskaja/brody.html>

²³ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/1663>

У божниці зберігалися коштовні предмети богослужіння, які єврейська громада набувала століттями. З історією Великої Бродівської синагоги пов'язано чимало легенд та переказів (про засновника хасидизму Бааль Шем Това, єврейського чудотворця та рабина Шуліма та ін.). У травні 1859 року синагога стала жертвою великої пожежі, яка знищила більшу частину Бродів. На початку ХХ століття проводились ремонтні роботи, про що свідчить напис (датований 1903 р.) на північному боці західної прибудови споруди. Значних пошкоджень синагога зазнала в роки II світової війни: були втрачені південна і північна прибудови. В середині 1960-х років проведено ремонт споруди і приміщення синагоги облаштували під склад.

Велика Бродівська синагога, 1925 р.

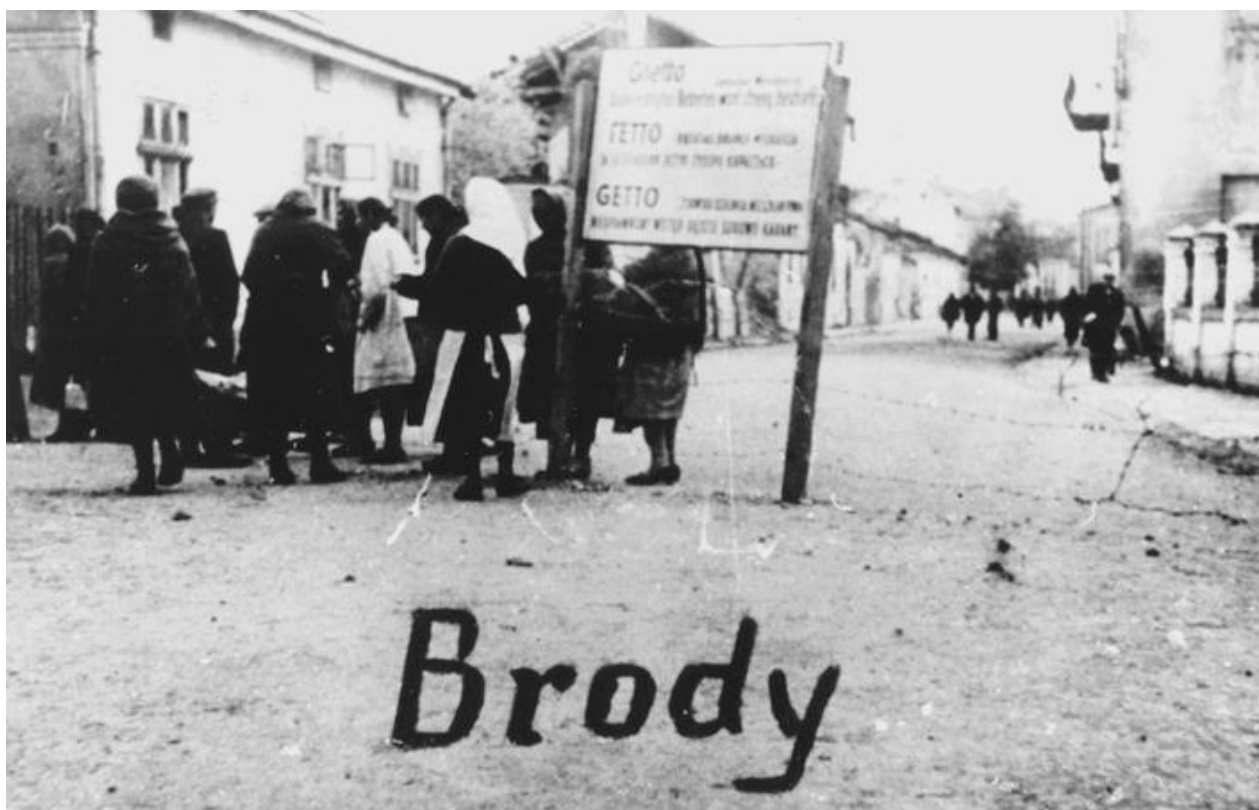
Джерело: Бібліотека Інституту Народознавства при НАНУ, Львів.

Через постійне протікання даху будівлю перестали використовувати, і вона стала пусткою, що привело до швидкої руйнації. У 1991 році місцева влада намагалася провести реставрацію споруди з метою пристосування її для картинної галереї. Однак, через складну економічну ситуацію, задум не був втілений. Тепер пам'ятка перебуває в аварійному стані й руйнується під впливом природних умов. На зображенні показано Велику Бродівську синагогу з південно-східної сторони. До південної сторони прилягає одноповерхова прибудова жіночого молитовного залу (до сьогодні не збережено).

Гетто²⁴

В міжвоєнний період Броди був повітовим містом Тернопільського воєводства. У 1939 році у місті проживало 18000 осіб. Під час німецької окупації, більшість євреїв в Бродах були зібрані в гетто. Воно було утворене німцями восени 1941 р. Тут утримувалося 12 тис. євреїв з Бродів та навколишніх сіл. Хоча до грудня 1942 р. закритого гетто не існувало, проте євреям було заборонено ходити головною вулицею, робити закупи понад годину, а всю їхню власність німці конфіскували.

Перша депортація відбулася 19 вересня 1942 року. За різними даними німці депортували в Белжець 2800-4500 осіб. Від 2 до 4,5 тис. осіб зібрали на ринковій площі у центрі міста та примусово вивезли до «табору смерті». Під час цієї акції багато людей, знаючи правду про Белжець, покінчили життя самогубством. Багато євреїв було вбито у їхніх домівках або на вулицях. Гетто охоплювало вулиці Броварну і Солом'яну. На такій невеликій території німці зосередили не тільки місцевих євреїв, але привезли також близько 3000 осіб з Соколівки, Лопатина і Олеська.

Гетто в Бродах²⁵

Друга акція виселення відбулася 2 листопада 1942 р., коли до Белжеця прибула група з 2,5–3 тис. євреїв, до якої також входили члени юденрату та єврейської поліції. З 1 грудня 1942 р. гетто було обгороджене колючим дротом. На двох вулицях все ще мешкало 4 тис. євреїв із Бродів та 3 тис.

²⁴ Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

²⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://myshtetl.org/lvovskaja/brody.html>

євреїв із навколишніх сіл та містечок. Будь-які контакти місцевих мешканців з євреями у гетто були категорично заборонені. Денна норма хліба становила 80 грам. Невдовзі у гетто поширилася епідемія тифу. Внаслідок цього взимку 1942–1943 рр. від голоду та хвороб померло близько 1,5 тис. осіб.

На початку 1943 р. тут була організована група опору на чолі зі Самуелем Вайлером. Єврейські підпільники встановили контакт із місцевим підрозділом польської Армії Крайової, звідки отримували зброю. Вони запланували організувати повстання, якщо нацисти розпочнуть ліквідацію гетто.

Напередодні цього близько 80–200 євреям вдалося втекти до лісу, де вони організували табір. Втім організувати опір в гетто не вдалося, а окремі члени групи втекли з гетто незадовго до остаточної його ліквідації. Їх доля практично невідома.

Акція з остаточної ліквідації гетто розпочалася 21 травня 1943 р. Тоді члени підпільної групи відкрили вогонь по охороні, внаслідок чого загинуло кілька українських поліцаїв та німців. У відповідь німецька охорона розпочала масовий обстріл всього гетто. Багатьох євреїв спалили живцем, інші були розстріляні на вулиці чи в лісі поблизу містечка.

Під час хаосу багатьом євреям вдалося втекти з гетто. Згодом вони приєдналися до групи єврейських партизан на чолі з Вайлером та пережили війну. Під час ліквідації гетто до табору смерті у Собібор було депортовано останніх 3 тис. євреїв. З 10 тис. єврейського населення Бродів тільки 88 пережили Голокост.

Братська могила за єврейським цвинтарем²⁶

²⁶[Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://myshtetl.org/lvovskaja/brody.html>

Ринок у Буську, 1917 р.²⁸

Буськ (давньоруське Божьск, Бужеск) – давньоруське волинське місто. На його місці нині м. Буськ (раніше – Бузок) Львівської обл. Уперше згадується в «Повісті минулих літ» під 1097 р.²⁹ Назву отримав від племінного союзу бужан, древнім осередком якого він був. Розташований при впадінні р. Полтва у Зх. Буг (притока Вісли). 1100 у Буську вокняжився

²⁷ Ціхоцький І. Історична топоніміка Буська (проблема етимологічної та хронологічної атрибуції) // Україноцентризм наукового сумління: Збірник наукових праць на пошану професора Зеновія Терлака. – Львів: Ліга-Прес, 2014. – С. 369-388.; Котляр М. Бужськ // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А- В-С. 392 – 688 с.: іл. – ISBN 966-00-0734-5.; Возняк Т. Феномен галицького штетла / Тарас Возняк // Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ "І", 2010. – С. 3–7; Чучман В. Буськ: історико-краєзнавчий нарис. – Львів : Свічадо, 1993. — 56 с.; <https://shtetlroutes.eu/uk/busk-putvnik/>

²⁸ Фотографії старого Львова <https://photo-lviv.in.ua/yak-premjer-ministr-frantsiji-vidvidav-busk/>

²⁹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm>

Давид Ігоревич (Бужське князівство). Розташовувався на рубежі з Галицькою землею, Буськ був предметом суперечок поміж волинськими і галицькими князями. На поч. 1150-х і в 1160–70-х рр. Буськ належав галицьким князям.

У 1160-х рр. там сидів Ярополк Ізяславич з родини Мстиславичів. Збереглося городище, знайдено кераміку та ін. матеріали давньоруських часів.

1411 року Буськ отримав магдебурзьке право від князя белзького Земовита IV, а після утворення Белзького воєводства (1462 рік) став центром протяжного Буського староства (щоправда, спочатку резиденцією старости був Лопатин – тепер селище міського типу Радехівського району), якому підлягало, крім Буська, ще 10 поселень. Обидва ці фактори посприяли розквіту міста в першій половині XVII століття.

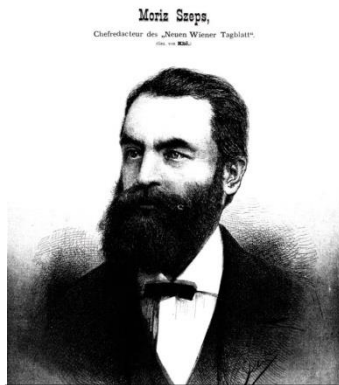
В останні роки польського панування міщани та шляхта вели непосильну боротьбу за свої права з королівським старостою Йосифом Міром. Очевидно, для цього потрібні були кошти, яких зубожіле місто не мало. Ситуація стала нестерпною 1776 року, коли підприємливий Й. Мір викупив Буське староство в австрійського державного скарбу. В підсумку Буськ утратив привілеї вільного міста, а міщани змушені були відробляти численні повинності й навіть панщину. Від панщини Буськ звільнив імператор Йосиф II, який відвідав Буськ 1780 року, задовольнивши скаргу депутації міщан.

Реформи австрійських монархів-просвітителів, хоча й відродили інститут самоврядування й посприяли деякому пожвавленню економіки та культури, не повернули минулі розквіт і славу. Впродовж XIX—XX століть місто входило до складу Брідсько-Золочівського циркуля й Кам'яно-Струмилівського повіту Австро-Угорської монархії та міжвоєнної Польської республіки.

У 1921 р. у Буську проживало 1460 євреїв. У 1939 р. населення Буська сягало близько 8000 осіб, з них 4000 поляків, 2500 євреїв і 1500 українців.

Єврейська спільнота

Євреї згадуються у Буську вже в 1454 році. За наказом короля Сигізмунда у 1510 р. буські євреї повинні були вносити щорічно 20 флоринів золотом до королівської скарбниці через старшин львівського кагалу. У 1518 р., зважаючи на набіги татар, король звільнив євреїв на рік від податку; надалі ж вони повинні були платити не золотом, а державною монетою (по 30 грошів за флорин).

Морріс Шепс

У 1564 р. Сигізмунд Август підтвердив привілей, даний буським євреям його батьком у 1550 р., і розширив їхні права: євреям дозволялося купувати ділянки і будинки по всьому місту, зводити нові будівлі, безперешкодно продавати їх і займатися торгівлею на терені усієї Русі і Поділля; вони могли торгувати м'ясом та користуватися всіма правами і пільгами нарівні з городянами. У 1582 р. король Стефан Баторій

проголосив Буськ вільним королівським містом, яке одночасно отримало привілей «de non tolerandis Judaeis». Наслідки цього привілею невідомі, оскільки євреї увесь час проживали в межах міських мурів на території Нового міста.

Юридично єврейська громада Буська була частиною львівського кагалу, проте в ній існували всі інституції, зокрема синагога та цвинтар.

Серед рабинів, які діяли у Буську, слід відзначити Аарона (1540–1560) та Іцхака бен Авраама Хаеса, що працював тут у 1564–1568 рр., ставши після цього рабином у Празі. На початку XVIII ст. рабином у Буську був р. Цві Гірш бен Моше з Жовкви.

Одним із відомих уродженців міста є австрійський журналіст, політичний діяч, власник і видавець віденських газет «Morgenpost» та «Wiener Tagblatt» Морріс Шепс (1834–1902)³⁰, син доктора Лео Шепса.

Єврейський квартал у Буську – міжвоєнний період³¹

Цікаві спогади графа Казимира Бадені³² про єврейську спільноту: «Коли я хочу щось купити чи продати, я змушений кликати місцевого єврея. Він вмiє торгувати та має контакти з різними купцями країни, а його зацікавленість в мені, як в клієнті, є гарантією того, що моє замовлення буде виконано швидко і якісно. У Галичині немає жодного великого

³⁰ Народився у 1834 р. в Буську. Навчався в середній школі та університеті у Львові. У 1854 р. почав вивчати медицину у Відні, але пізніше захопився журналістикою. За профранцузькі ліберальні погляди Шепса різко критикували віденські антисеміти. Серед друзів Морріса було чимало французьких письменників, одним із яких був Жорж Клемансо – сенатор і прем'єр-міністр Франції. Він приїздив із Моррісом Шепсом на могилу його батька на єврейське кладовище у Буську.

³¹ https://galinfo.com.ua/articles/yak_zhylosya_bidnym_ievreyam_ta_tsyganam_galychyuny_150_rokiv_tomu_280601.html

³² Казимір Фелікс Бадені був відомим австрійським державним діячем. Свою політичну кар'єру він розпочав будучи депутатом галицького сейму. Згодом австрійський імператор Франц Йозеф I призначає його намісником Галичини. В 1895-1897 роках – прем'єр Австро-Угорщини і міністр внутрішніх справ. Бадені був противником революцій і національно-визвольного руху. Після відставки зі служби жив у Буську.

землевласника, який не був би змушений звертатися за послугами до «дітей Ізраїлю».³³

Освіта, культура, сіонізм

У ХХ ст. в Буську було дві державні початкові школи (з 7 років) для хлопців і дівчат, але не було школи для старших дітей. Багатші батьки відправляли своїх дітей у сусідні школи в Кам'янці-Струмиловій, Бродах, Золочеві або Львові. Ті, хто не міг собі цього дозволити, займалися з дітьми вдома. У Буську не було єшиви, проте будь-який підліток, який бажав продовжити свої релігійні студії після хедеру, міг самостійно вивчати Талмуд та інші юдейські книги у бейт га-мідраші. У 1908 р. створено вечірню школу для викладання івриту для дорослих. Її першим учителем був Ізраель Барух Ган. Пізніше, живучи у Хайфі, він написав спогади про цю першу школу івриту у Буську. Багато молодих людей продовжували навчання івриту на курсах для вчителів та в інших закладах єврейської вищої освіти у Львові.

З 1911 р. в Буську почав діяти клуб «Тойнбі-халле» – культурно-освітній центр для задоволення культурних потреб найбільш вразливих верств єврейської громади. Назва клубу походить від прізвища англійського економіста і філантропа, прихильника соціальних реформ Арнольда Тойнбі (1852–1883).

ועד אגודת התקווה.

Відділення товариства Гатіква в Буську, 1931–1932рр.³⁴

Культурну роботу серед євреїв Буська проводила спілка «Га-Тіква». Діяли бібліотека, читальний зал і лекційне приміщення. Популярним серед молоді був Єврейський спортивний клуб «Бар-Кохба», діяла також

³³ Жорж Клемансо. У підніжжі Синаю (видержки про Буськ) / пер. з фр. та англ. Д. Димидюк // Історія Буська в документах, матеріалах і спогадах / за ред. М. Зозулі. – Буськ, 2017. – С. 181–189.

³⁴ Репродукція з «Книги пам'яті Буська», ред. Абрагам Шайрі, Хайфа. – 1965.

футбольна команда. Кілька «халуцім» із Буська приєдналися до третьої хвилі алії до Палестини. Одним із них був Мейер Дроп (Шор), засновник «Га-Шомер Га-цаїр» у Буську. Діяв притулок для сиріт, у якому було 40 дітей, а гроші на його утримання надсилали земляки з Бостона. Вони також підтримували матеріально благодійну кухню, де взимку харчувалися нужденні. Від 1921 р. діяла єврейська школа мережі «Сафа брура» (Ясна мова) з викладанням на івриті.

Євреї Буська брали активну участь у різних заходах сіоністських організацій. На початку ХХ ст. в місті постала спілка «Агават Ціон» («Любов до Сіону») разом із об'єднанням молоді. Спілка заснувала єврейську бібліотеку. У місті також діяли представництва інших сіоністських молодіжних організацій, зокрема «Га-Шомер Га-цаїр», «Гордонія», «Бейтар» та чимало інших. Окрім цього в місті були представлені й політичні партії: «Загальні сіоністи», «Гітахдут», «Поалей-Ціон-лівиця» та «Яд Харуцім».

Синагога

Будівля колишньої синагоги. 2018 р.

Велика цегляна синагога, яка збереглася до сьогодні, була побудована у 1842–1843 рр. у стилі бароко. Розташована поблизу нової площі Ринок. У фінансуванні будівництва взяв участь львівський купець Якуб Гланцер. Побудована на прямокутному плані синагога має квадратну залу для молитви. Стіни, зведені з тесаних каменів, оштукатурені зовні та всередині. Стіни молитовного залу були прикрашені карнизом. Будівля освітлюється двома півкруглими і одним круглим вікном. Західна сторона розділена на два поверхи. На східній стіні була ніша для Тори, прикрашена двоповерховим неокласичним порталом, увінчаним архівольтом. З боків стояли два ряди колон із коринфськими капітелями. Під час Другої світової війни елементи інтер'єру головного залу синагоги використано як будівельний матеріал. За

радянських часів у синагозі діяв спортзал, згодом її перетворили на склад, а пізніше в одній частині синагоги були житлові приміщення, з іншої ж зробили смітник. Будівля швидкими темпами руйнувалася. На початку 2000-х рр., з метою збереження цінної пам'ятки було вирішено передати незаселену частину громаді християн-євангелістів, яка частково відновила будівлю.

Цвинтар

Буський старий єврейський цвинтар вважається найстарішим в Україні і одним із найстаріших у Центральній та Східній Європі. Кіркут великий, розташований на декількох пагорбах. На ньому знаходиться найстаріша мацева на території шляху Shtetl Routes, датована 1520 р., з епітафією: «Дав прикрасу замість праху (цит. Іс.61:3). Тут похована людина чесна, р. Єгуда, син р. Якова, званий Юдою. Помер у вівторок 5-го кіслева 5281 р. від створення світу (23 листопада 1520 р.). У вузлі життя нехай буде його душа (пов'язана разом із душами) Авраама, Ісаака, Якова і усіма праведниками».

Мацеви на єврейському цвинтарі у Буську.

Єврейський цвинтар, Буськ. 2018 р.

Друга світова війна та Голокост

У вересні 1939 р. місто зайняла радянська армія, яка організувала в Буську табір для військовополонених (у стайнях маєтку родини Бадені). Тут перебувало близько 1000 польських військовополонених, яких змушували будувати дорогу Львів–Київ. Після нападу Німеччини на Радянський Союз у місцевій в'язниці відділ НКВС стратив 35 осіб.

Німецькі війська ввійшли у місто наприкінці червня 1941 року. Тоді у Буську проживало близько 1900 євреїв.

21 серпня 1942 р. відбулася перша акція, під час якої місцевих євреїв разом із євреями з Кам'янки-Струмилової було депортовано до табору смерті у Белжці. Іншу, більшу акцію, проведено 21 вересня 1942 року. Німці організували масовий розстріл євреїв Буська і Кам'янки. Страчено близько 2500 осіб.

Наприкінці 1942 р. створено гетто, до якого спровадили євреїв з околиць. Навесні 1943 р. у ньому перебувало до 3 тис. осіб, у т.ч. біженців з інших ліквідованих гетто.

У 1-й половині 1943 р. в гетто було організовано підпільний рух опору під керівництвом Якова Айзенберга. Підпільникам вдалося зібрати трохи зброї, але їх усіх нацисти схопили і вбили. Решту євреїв у Буську страчено 21 травня 1943 р., і лише групу відібраних чоловіків відправили до Янівського концентраційного табору у Львові.

З травня по листопад 1943 р. у Буську діяв табір примусової праці для євреїв. Влітку 1943 р., під час прочісування місцевості поблизу Буська, нацисти викрили 6 великих підземних бункерів зі 140 євреями, які там переховувалися. Озброєні, вони намагалися чинити опір, але зазнали поразки.

Місця пам'яті

Біля старого єврейського цвинтаря (поміж територією кладовища і заплавою р. Солотвини) знаходиться місце, де, згідно зі свідченнями місцевих мешканців, під час нацистської окупації відбувалися масові розстріли єврейського населення. Територія братських могил, як і вся площа цвинтаря, використовується місцевими жителями під пасовище для худоби.

У 2004 р. представники єврейської організації «Сохнут» звели на кладовищі пам'ятник жертвам Голокосту.³⁵

Влітку 2006 р. у Буську, поблизу старого єврейського кладовища, на місці розстрілів проводилися пошукові роботи. Було знайдено рештки 450 людей, зокрема 26 дітей. Імовірна кількість розстріляних – понад тисяча осіб. Знайдено також прямі свідчення вбивств: гільзи, кулі та зброю різного типу.

³⁵ Буськ, пам'ятник страченим у 1941–1944 євреям, 2014, фото Віктор Загреба, цифрова колекція Осередку «Брама Гродзька – Театр NN» (www.teatrnn.pl).